

Läti elanikud NSVL SARK filterlaagrites 1944–1948 (allikate ülevaade)

Ainārs Bambals

Läti Riigiarhiivi filterlaagrite dokumentide kollektsioon, mis asub fondis nr. 1821 „NSVL kontroll-filterpunktides¹ ja laagrites² kinni peetud Läti elanike isiklikud toimikud (1944–1948)“ annab teateid lätlaste saatusesest filterlaagrites Teise maailmasõja lõpul. NSVL SARK filtreerimisele allutati kokku üle 91 000 Läti elaniku.³

Arhiivitoimikud annavad teateid Nõukogude filtreerimisse sattunud isikutest, dokumentide liikidest toimikutes ja sisust.

NSVL Siseasjade Rahvakomissariaadi (SARK) kontroll-filterpunktid (*proveročno-filtratsionnõi punkt*, lühendatult PFP) ja -laagrid (*proveročno-filtratsionnõi lager* – PFL) ning ka isikute koondamis- ja edasisaatmispunktid (*sbornoje i sbornoperesõlotšnõje punktõ* – SPP) moodustati Nõukogude-Saksa sõja ajal, sinna paigutati erikontrolliks või filtreerimiseks punaarmee-lasi, kes olid põgenenud Saksa sõjavangist või murdnud välja piiramisest. Sõja ajal viisid nende kategooriate isikute kontrolli läbi SARK-i eriosakonna vastuluureosakonna SMERŠ⁴ osakonnad, mis töötasid Punaarmee rinnete ja armeede staapides.⁵ Sõja lõpul allutati sellele kontrollile Nõukogude kodanikud, kes olid sõja aastail välja veetud Saksamaale sunnitööle või evakueeritud rindelähedasest tsoonist ja pöördusid tagasi NSV Liitu. Sel eesmärgil moodustati NSVL Riikliku Julgeoleku Komitee määrusega 22. augustist 1944 kontroll-filterpunktide süsteem.⁶ 1944. aasta oktoobris-detsembris moodustati Punaarmee mõne rinde koosseisus koondamis- ja edasisaatmislaagrid.⁷ Sel ajal oli filterpunktidesse ja -laagritesse paigutatud Läti elanikke: isikuid, kes olid

¹ Filterpunkt – spetsiaalne asutus, mis loodi sõja ajal eesmärgil kontrollida kahtlasi elemente, kes olid kinni peetud sõjaväe lahingutegevuse piirkonnas, kui ka isikuid, kes olid tulnud üle rindejoone vastase poolelt. Kontroll-filterpunktidele allutati ka repatriandid, kes pöördusid massiliselt tagasi kodumaale. Vt. Kontrrazvedyvatel´nyj slovar´. Soveršeno sekretno. Vysšaja Krasnoznamenaja škola KGB pri Sovete Ministrov SSSR imeni F.E.Dzeržinskogo. – Naučno izdatel´skij otdel, Moskva, 1972, lk. 345.

² Filterlaager – laager, kus Nõukogude-Saksa sõja ajal olid isikud, kes olid allutatud NSVL riikliku julgeoleku organite kontrollile: Saksa fašistlikust sõjavangistusest Nõukogude armee poolt vabastatud sõjaväelased, sealhulgas „üksikud“, ja ümberasustatud isikud Nõukogude kodanike hulgast. Vt. Kontrrazvedyvatel´nyj žurnal, lk. 344; NSVL SARK erilaagrid moodustati 6. jaanuaril 1942 ja nad püsisid 22. jaanuarini 1946, esialgu olid mõeldud sõjavangidele, hiljem moodustati osa neist ümber filterlaagriteks. Vt. Lubjanka. Organy VČK-OGPU-NKVD-MGB-MVD-KGB 1917–1991. Spravočnik. Dokumenty. – Moskva, 2003, lk. 230.

³ Läti Riigiarhiiv, fondi 1821 arvestustoimik: arhiivifondi 1. ja 2. nimistus leiduvate 58 436 filtratsioonitoimiku ja vastav tähestikuliste kaartide arv.

⁴ SMERŠ (SMERŠ – smert´ špionam!) – NSVL Kaitse Rahvakomissariaadi ja Sõjalaevastiku Rahvakomissariaadi Vastuluure peavalitsused, mis NSVL Riiklik Kaitsekomitee moodustas 1943. aasta aprillis NSVL SARK (RJRK) baasil. Nende peaeslane oli võidelda võimaliku spionaaziga sõjategevuse piirkonnas ja hoida ära diversiooniaktid ning ka viia läbi erijuurdlusti.

⁵ Perečen´ mest xranenija dokumental´nyx materialov speclagerej, proveročno-fil´tracionnyx lagerej, punktov i sborno-peresyl´nyx punktov, lk. 15; Special´nye lagerja NKVD (MVD) SSSR v Germanii 1945–1950 gg. Sbornik dokumentov i statej. Rossijskaja poliitičeskaja ènciklopedija, Moskva, 2001, lk. 350–355.

⁶ Belorusskije ostarbeitery. Repatriacija (1944–1951). Dokumenty i materialy. Kn. 3, v 2-x častjax, Minsk, 1998. Č. 1, lk. 6; I. Molodova. Proveročno-filtracionnye dela v Gosarxive dokumentov novejšej istorii Kalužskoj oblasti. – Otečestvennye Arxivy 2003, nr. 1, lk. 49–56; V. Lobanov. O rabote s dokumentami KGB v CDNN Saratovskoj oblasti. – Otečestvennye Arxivy 1996, nr. 3, lk. 90–92.

⁷ Belorusskije ostarbeiterõ, lk. 8; J. Riekstīns. Sveša darba klaušas. – Neatkariga Cina 25.08.1992.

teeninud Saksa sõjaväeformeringutes (sealhulgas Lāti leegionis), olid mobiliseeritud Saksa riigitöteenistusse, veetud sunnitööle või olnud natslikes koonduslaagrites Saksamaal, isikud, kes olid teinud koostööd Saksa okupatsiooniasutustega (näiteks aizsargid), ning ka isikuid, kes olid kinni peetud ilma dokumentideta, kahtluse põhjal, sealhulgas sõja lõpul Kuramaal.

Nagu näitab ajaloolane Aivars Beika (1938–2002), filtreeritavate isikute „tee NSVL filterlaagrisse oli mitmesugune. Sinna saadeti Punaarmee sõjavangist, Vene sõjaväe hõivatud territooriumidelt, Saksamaalt Englise, Ameerika, Prantsuse okupatsioonitsoonist ja Punaarmee...”⁸ Iga kontrollitava isiku kohta moodustati filtratsioonitoimik.

Filtratsioonitoimikuid ei vormistatud lastele, kes olid vanematega koos veetud Saksamaale sunnitööle, kui nad ei olnud tagasipöördumise hetkel saanud 16-aastaseks. Edasist informatsiooni nende kohta leiame vanemate või täisealise venna ja õe registratsioonilehtedest.

Pärast sõda oli natside võimust vabastatud Euroopa riikides 77 NSVL SARK kontroll- ja filterlaagrit: Saksamaal 48, Poolas 7, Tšehhoslovakkias 12, Austrias 6, Rumeenias 1, Ungaris 1, Prantsusmaal 1, Punaarmee lõunagrupid 1. NSVL territooriumil omakorda oli 87 laagrit ja filterpunkti.⁹

Lāti filtreerimise kontroll-koondamis-punktid olid Riias, Daugavpilsis, Jelgavas, Kuldīgas, Liepājas, Skrundas, Tukumsis, Vaiņodes, Ventspilsis, Ugāles.¹⁰

NSVL SARK kontroll-filterlaagrite ja -punktide süsteem tervikuna andis sõjajärgsetel aastatel NSVL rahvamajandusele võimaluse kasutada tasuta tööjõudu, kandmata

hoolt laagritesse paigutatud isikute töö- ja olmetingimuste eest. NSVL SARK filtreerimisele ja kontrollile pärast Teist maailmasõda allutati üle 91 000 Lāti elaniku.¹¹

Peamised filterlaagrid ja -punktid, kus peeti kinni Lāti elanikke, olid Medvežegorskis (Karjalas), Moskvast ja Moskva oblastis, Moršanskis (Tambovi oblast), Solikamskis (Permi oblast), laagrid Sverdlovski oblastis, Komsomolskis Amuuri ääres, Sovetskaja Gavanis (Habarovski krai), Kolõmal (Maga-dani oblast) ja mujal.¹²

Nõukogude Liidu filterlaagrite süsteem likvideeriti alles 1946. aastal (mõned laagrid püsisid kauem), tuginedes NSVL Ministrite Nõukogu 13. aprilli 1946 täiesti salajasele määrusele nr. 843/342 ja NSVL Siseministeeriumi 19. aprilli salajasele käskkirjale nr. 00336¹³ ning ka NSVL Siseministeeriumi 11. juuni 1947 direktiivile nr. 153,¹⁴ kus öeldakse, et lātlased, eestlased ja leedulased, kes olid olnud Saksa sõjaväe reamehed ja allohitserid, tuleb vabastada filterlaagritest ja saata varasemasse elukohta, kui nende vanus ei vasta sellise kodaniku vanusele, kes peab teenima Punaarmees. Sel juhul tuleb nad vabastada laagrist ja saata NSVL SM ehituspataljonidesse ja tööstusettevõttesse Balti liiduvabariikides (osa sellest kontingendist saadeti teenima ehituspataljonidesse Sillamäel, Narvas, Tallinnas jm.).¹⁵

Filtratsioonitoimikute registreerimisžurnaali sissekannete põhjal võib otsustada, et filtratsioonitoimikute dokumentide koosseis Lāti NSV RJRK (RJM, hiljem RJK) arhiivis on moodustatud ajavahemikus 9. veebruarist 1945¹⁶ 8. juunini 1957,¹⁷ kui arhiivi võeti vastu 91 034 toimikut, mis on registreeritud 26 žurnaalil.

⁸ A. Beika. Filtrācijas dokumenti liecina. – Latvijas Arhīvi 1994, nr. 1, lk. 48.

⁹ Perečen´ mest xranenija dokumental´nyx materialov speclagerej, proveročno-fil´tracionnyx lagerej, punktov i sborno-peresyl´nyx punktov, lk. 1–16.

¹⁰ Samas, lk. 54.

¹¹ Lāti Riigiarhiiv, f. 1821, n.1, registratsioonizurnaals nr. 26, l. 1.

¹² A. Beika. Filtrācijas dokumenti liecina, lk. 52–53.

¹³ Lāti Riigiarhiiv, f. 290, n.1, s. 109, l. 347–348.

¹⁴ Samas, l. 348.

¹⁵ Samas.

¹⁶ Lāti Riigiarhiiv, f. 1821, n.2, registratsioonizurnaals nr. 1, l. 1.

¹⁷ Samas, n. 1, registratsioonizurnaals nr. 26, l. 1.

Filtratsioonitoimikud NSVL kontroll-filterpunktide ja -laagritest on saadetud endisesse Läti NSV RJK arhiivi, võttes arvesse isiku sünni- ja elukohta Lätis, millest tunnistab NSVL RJM direktiiv nr. 7, välja antud 15. jaanuaril 1952.¹⁸ Kehtiv praktika oli selline, et filterlaagrist vabastatud isikud pidid ära näitama tulevase elukoha aadressi. Et saada isiklikke dokumente, oli sel isikul pärast laagrist vabanemist vaja asuda alalise elukohta Lätimaal ja registreeruda kohalikus miilit-sajaoskonnas. Seal kuulati see isik veel kord üle ja filterlaagrile ainult teatati vastava isiku saabumisest alalise elukohta ning seal arvele võtmisest. Omakorda saadeti Läti NSV RJM-le (hiljem RJK) selle isiku filtratsioonitoimik, mis oli järgnevalt RJK erihoiul ja arvel. Läti NSV RJM-s (RJK) need toimikud registreeriti žurnaalides, varustades järjekorranumbri-ga, mis vastab sissekannete kronoloogilisele järjekorrale, koostades samal ajal kartoteegi arvestuskaardid.

Sel moel kujunes RJK arhiivis filtratsioonitoimikute põhifond, Läti riigiarhiivi fond 1821, nimistu 2, mis hõlmab ajavahemiku 1945–1957.¹⁹ Filtratsioonitoimikute põhifondis hoitakse nende Läti elanike isiklikke toimikuid, kes olid teeninud Saksa sõjaväeüksustes, Läti leegionis ja saanud 70 aastat vanaks, kes olid teeninud Saksa tööpataljonides (vanusest sõltumata), keda oli kinni peetud kontsentratsioonilaagris või veetud Saksamaale sunnitööle (kuni 80 aasta vanuses või sündinud aastail 1910–1932).

Vastavalt NSVL RJK juhistele andis osakond Läti NSV RJK arhiivis niisugustes toimikutes olevat informatsiooni konkreetset isikust ainult Läti NSV RJK juhtkonnale informatsiooni edastamiseks LKP KK-le, Läti NSV ÜN-le ja MN-le.²⁰

Filtratsioonitoimikute põhifondi toimikuid hoiti selle ajani, mil arvel olev isik

sai 70-aastaseks, pärast seda need toimikud registreeriti ümber „Lõpetatud filtratsioonitoimikute fondis” (Läti Riigiarhiiv, f. 1821, n. 1),²¹ žurnaalilis anti neile uued toimikunumbrid, ka kartoteegikaardid uue toimikunumbri-ga paigutati ümber lõpetatud filtratsioonitoimikute fondi kartoteeki, aga toimikud ise saadeti Uljanovski oblasti RJK arhiivi.

Niisugune praktika kestis 2. augustist 1955 1. veebruarini 1982. Vastavalt NSVL RJK käskkirjale nr. 00185 10. detsembrist 1979 oli filtratsioonidokumentide säilitamistarminest RJK arhiivides kindlaks määratud filtratsioonitoimikute säilitamisaeg, pärast mida hävitati toimikud meeste kohta, kes olid saanud 80-aastaseks, naiste puhul – 75-aastaseks. Sel kombel on kõigil, kes sündinud enne 1909. aastat, filtratsioonitoimikud hävitatud.²² Nii viisi on hävitatud umbes 28 000 filtratsioonitoimikut.

Ülalnimetatud dokumentide kogumi võttis Läti Riigiarhiiv vastu endisest Läti NSV RJK arhiivist (10. osakonnast) kahes järgus: 26. oktoobril 1991,²³ kui võeti vastu filtratsioonitoimikute põhifond, ja 6. augustil 1992, kui Vene Föderatsiooni Riikliku Julgeoleku Ministeeriumi ja Läti Vabariigi valitsuse vahelise kokkuleppe põhjal toodi Vene Föderatsiooni Uljanovski oblasti RJK arhiivist Lätimaale üle lõpetatud filtratsioonitoimikute fond.²⁴ Neid toimikuid aitavad kirjeldada registreerimisžurnaalid. Fondi dokumentide nõuetekohane kirjeldamine riigiarhiivis veel jätkub.

Filtratsioonitoimikute dokumendivormid võib jagada viide põhirühma: 1) need, mille on koostanud rinde või piiri koondamis-eda-sisaatmispunktid või kontroll-filterpunktid; 2) dokumendid isikute võimaliku operatiivtööluse kohta; 3) trofeedokumentid ja 4) isiklikud dokumendid; 5) 1990. aastate alguse

¹⁸ Läti Riigiarhiiv, f. 1821, n. 1, s. 51611, l. 1.

¹⁹ Samas, f. 1821, n. 2, „Filtratsioonitoimikute põhifond”.

²⁰ Samas, fondi 1821 arvestustoimik, l. 7.

²¹ Samas, n. 1, „Lõpetatud filtratsioonitoimikute fond”.

²² A. Beika. Filtrācijas dokumenti liecina, lk. 48.

²³ Läti Riigiarhiiv, fondi 1821 arvestustoimik, toimikute vastuvõtmise akt, l. 5–6.

²⁴ Samas, l. 7.

dokumendid, mis on seotud filtreeritava isiku sotsiaalse ja juriidilise rehabiliteerimisega (avaldused, autobiograafiad, õiendid). Tõsi küll, alati ei ole võimalik neid dokumendirühmi rangelt eristada, sest dokumendid on toimikuis segamini.

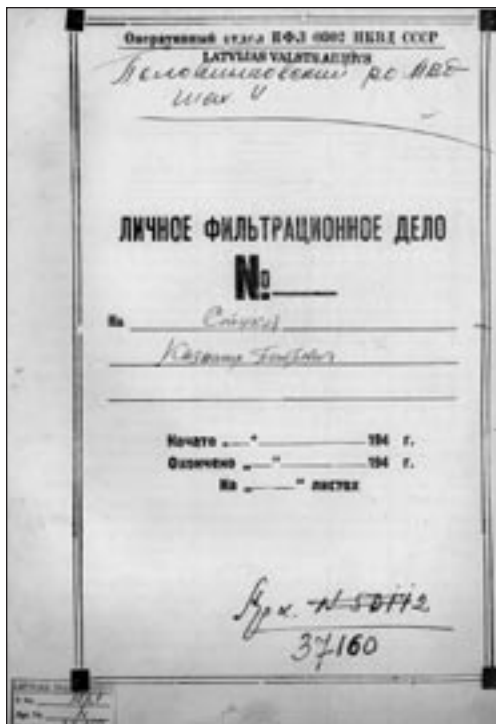
Filtratsioonitoimiku (*filtratsioonnoje delo*) väliskujundus võib olla erinev, sõltuvalt sellest, milline asutus (sõjaväeosa, SARK, RJRK, SMERŠ või erilaager jm.) filtreerimisele allutatud isiku kontrolli läbi viis. Kõige sagedamini ette tulevad toimikupealkirjad on „Filtratsioonitoimik”²⁵ ja „Isiku filtratsioonitoimik” (*litšnoje filtratsioonnoje delo*)²⁶, aga vormistamise moodused erinevad. Kaug-Ida filterlaagris on vastavate kaante puudumise tõttu köidetud filtreeritavate isikute toimiku pakkimispaaberisse, mitmesugustesse

blankettidesse... isegi Hiina ajalehtedest kaantesse.²⁷

Filtratsioonitoimiku tiitelkaane pealkirja paigutus ja järjestus on siiski enam-vähem ühesugune: pealkirjas asutuse (SARK, RJK, SM või NSVL Kaitse Rahvakomissariaadi) lühendnimetus, millele järgneb struktuurüksuse nimetus, näiteks „Vastuluure osakond SMERŠ” ja laagri nimetus, näiteks „Erilaager nr. 0316”,²⁸ siis järgneb toimiku nimetus, näiteks „Filtratsioonitoimik” – nii- ja niisuguse isiku kohta. Näidatud on toimiku algusdaatum ja lõpetamisdaatum, toimiku number, arhiivitoimiku number. On mitmesuguseid märkusi (toimikunumbri muutmise, vanad mahatõmbamised jne.).

Filtratsioonitoimiku tagakaane siseküljel on lõpukirje – õiend (*spravka*), pitsati- ja stambijäljendiga varustatud,²⁹ mis tunnistab, et filtratsioonitoimik on üle antud Lāti NSV MN RJK arhiivi arvestusosakonda edasiseks säilitamiseks. Niisugused pitsatijäljendiga kirjed on standardsed (tavaliselt kahesugused). Endistel Lāti leegionäridel: „Vastavalt NSVL MN RJK esimehe käskkirjale nr. 00511 1954. aastast on arhiivi filtratsioonitoimik nr. (*järgneb käsitsi kirjutatud toimikunumber, siis isiku perekonnanimi*) kohta läbi vaadatud ja antakse üle säilitamisele Lāti NSV Ministrite Nõukogu RJK arhiivi arvestusosakonnas, jättes (*käsitsi kirjutatud – isiku perekonnanimi*) operatiivarvestusele kui isiku, kes on teeninud Saksa fašistliku armee Lāti relva-SS leegioni koosseisus ajavahemikus aastail 1941–1945.” Allpool veidi väiksemate tähtedega „Lāti NSV MN RJK töötaja” (*käsitsi kirjutatud allkiri*). „Nõus” – „Lāti NSV Ministrite Nõukogu RJK 2. osakonna ülem, alampolkovnik Larjutin” (allkiri). Järgneb: kuupäev, kuu, aasta. „Riia” (linn).³⁰

Tsiviiliskute filtratsioonitoimikutes on teistsugune pealkiri: „...filtratsioonitoimik nr. (*käsitsi kirjutatud toimiku number*) (*käsitsi*

Isiku filtratsioonitoimiku kaas. LVA, f. 1821, s. 37160

²⁵ Samas, f. 1821, n. 1, s. 42296, toimiku kaas.

²⁶ Samas, n. 2, s. 37160, toimiku kaas.

²⁷ Samas, s. 6695, toimiku kaas.

²⁸ Samas, n. 1, s. 60570, toimiku kaas.

²⁹ Samas, s. 66338, toimiku 2. kaane sisekülj.

³⁰ Samas, s. 37160, toimiku 2. kaane sisekülj.

kirjutatud – isiku perekonnanimi) kohta on läbi vaadatud ja antakse üle säilitamisele Läti NSV MN RJK arhiivi arvestusosakonna salajase asjaajamise fondis, võttes (*järgneb isiku käsitsi kirjutatud perekonnanimi*) maha operatiivjälituse arvelt.³¹

Niisugused filtratsioonitoimikute lõppsissekanded on enamikul juhtudest dateeritud ajaga 1950. aastate algusest 1957. aastani, kui filtratsioonitoimikud olid just järk-järgult vastu võetud NSV Liidust ja registreeritud Läti NSV RJK arhiivis.

Toimiku alguses on **toimikuga tutvunud isikute** nimekiri (*spisok lits oznakomivšis s arhivnõm delom*)³² või dokumentide kasutusleht. Tavaliselt asub see filtratsioonitoimiku alguses (mõnel juhul on lehed nummerdatud järjekorranumbriga esimese lehena, teistel juhtudel mitte). Need lehed ei ole säilinud kõigis toimikutes. Enamikul juhtudest on need standardsed, s. o. RJK blankettide vorm nr. 27-a (niisugused dokumentide kasutuslehed on ka Läti NSV kriminaaltoimikute fondi toimikutes). Lehel on järgmised jaotused: paremas ülanurgas salastatuse märged (käsitsi täidetud), siis dokumentide kasutuslehe pealkiri, toimiku vorm (käsitsi sisse kirjutatud), kõite number (käsitsi sisse kirjutatud)³³ ja neli jaotust: kuupäev, RJK struktuuriüksuse nimetus; allüksuse nimetus, ametiisiku amet, perekonnanimi, initsiaalid; põhjus, millega seoses vastutav RJK töötaja toimikuga tutvub (õiend, väljakirjutus, koopia, näidata täpsed leheküljenumbrid); toimikuga tutvunud ametiisiku allkiri. Ajaloolaste jaoks on need sissekanded äärmiselt olulised, sest nad paljastavad RJK töömeetodeid ja huvi arhiivis operatiivarvel olevate isikute vastu. RJK vastutavad operatiivtöötajad tutvusid nende toimikutega iga kord, kui neid (represeeritud)

isikuid kontrolliti. Sissekanded on lühikesed ja lakoonilised, näiteks on kirjutatud „õiend, seoses tütre astumisega ülikooli – LRÜ”, „õiend, seoses isiku enda juurdepääsuga salajastele kartograafilistele materjalidele” (mida loeti salajaseks), „õiend, seoses tütre sõitmisega välismaale”.³⁴ Selliseid sissekandeid ei ole toimikutes palju – üks kuni kolm, sealjuures mitte kõik need ei ole säilinud.

Filtratsioonitoimikud sisaldavad mitut liiki dokumente. Toimiku alguses on mainitud toimikus olevate dokumentide nimekiri (tavaliselt ei kajasta see toimiku tõelist sisu, sest dokumente on rohkem, kui nimekirjas näidatud), järgneb filtreerimisele allutatud isikute **kinnipidamise protokoll** (*protokol zaderžanija*), kus on näidatud kinnipidamise kuupäev, selle sõjaväelase, kes kinnipidamise läbi viis, teenistukoht, aukraad ja allkiri (allkirja dešifreering), seejärel kinnipeetud isiku perekonnanimi, nimi, isanimi ja sünniaasta. Siis järgneb kinnipeetud isiku kohta lühike selgitus – mis asjaoludel kinni peetud, märkused, et ei ole pretensioone, kinnipeetud isiku omakäeline allkiri ja kinnipidamise läbi viinud sõjaväelase allkiri koos allkirja dešifreeringuga.³⁵

Läbiotsimise protokoll (*protokol obõska*) – samasuguste märkustega kui kinnipidamise protokollis, ainult osutusega, et on tehtud läbiotsimine, ning näidates läbiotsimisel ära võetud asjad, sõjariistad, dokumendid jms., sellele järgneb kinnipeetud isiku allkiri, et ei ole pretensioone tehtud läbiotsimise kohta, ja läbiotsimise teostanud sõjaväelase ning ka juures olnud manukate allkirjad.³⁶

Registreerimisleht (*registratsionnõi list*), mis on sisse viidud igale täisealisele filtreeritavale isikule³⁷ koondamis-edasisaatmispunktis. Selle täitis kinnipeetud isiku suuliste ütluste järgi selle Punaarmee väeosa sõjaväelane,

³¹ Samas, s. 5390, toimiku 2. kaane sisekülj.

³² Samas, s. 60570, l. 1.

³³ Samas.

³⁴ Samas. Märkused dokumentide kasutuslehtedel tunnistavad, et RJK töötajad on toimikutega tutvunud saamaks informatsiooni konkreetse inimese poliitilisel ebakindlate tegude kohta, värbamaks seda isikut informaatorkiks, või ka sugulaste tegevuse kontrollimiseks. Filtratsioonitoimikutega võisid tutvuda RJK töötajad oma tööülesande kompetentsi raamides.

³⁵ Läti Riigiarhiiv, f. 1821, n. 2, s. 2744, l. 7.

³⁶ Samas, l.8.

³⁷ Samas, n. 1, s. 46296, l. 41.

Registreerimisleht. LVA, f. 1821, s. 46296, l. 41

kes oli viinud läbi kinnipidamise. Registreerimisleht sisaldas andmeid 14 punkti kohta: 1) perekonnanimi, nimi, isanimi; 2) sünniaasta ja -koht; 3) rahvus; 4) haridus; 5) eriala; 6) viimane alaline elukoht NSV Liidus (sõjaväelastel näidatud väeosa); 7) parteiline kuulu-

vus; 8) põhjused, mille tagajärjel sattus teise riigi territooriumile; 9) informatsioon arresterimise, ülekuulamise, kinnipidamise kohta Saksa võimuorganite poolt; 10) kas on olnud Saksa laagrites, 11) teenistus Saksa sõjaväes (politseis, üksustes, sõjaväeosades, hospitalides jne.); 12) registreerimise momendil ära võetud või eksisteerivate dokumentide olemasolu; 13) lähisugulaste elukoha-aadressid nende täpse äranäitamisega; 14) väljavalitud elukoha lõpp-punkt. Selle dokumendi kirjutasiid alla filtreeritav isik ja vastav sõjaväelane, kes viis küsitluse läbi.

Filtreerimise läbinud isikud said **tõendi (udostoverenije)** alalise elukohta saatmise kohta. **Registreerimislehega** paralleelselt on filtreerimisel kontrollitava isiku kohta viidud sisse mitut liiki **registreerimiskaarte (registratsionnaja kartotška)**³⁸ ning ka mitmesuguseid **arvestuskaarte (ušotnoje kartotški)**, mis on välja kirjutatud isikutele, keda SARK (SM) organid on võtnud operatiivkontrolli alla. Nendel on näidatud üldised andmed isiku asukohast, filterpunkti aadress, filtreerimisel olnud aeg jne. Peale selle näitavad kaardid ka Saksa tsiviilteenistuses või Saksa sõjaväes olnud aega jm. andmeid.³⁹ Siseasjade ja riikliku julgeoleku töötajatel oli kaartide klassifitseerimise süsteem ilmselt püsiv. Sellest annavad tunnistust ametlikus tulemeregistris olevad järelepärimised – saata

Registreerimiskaart. LVA, f. 1821, s. 12039, l. 2-2p

³⁸ Samas, s. 12039, l. 2-2p.

³⁹ Samas, n. 2, s. 37160, l. 4-4p.

Küsitlusleht. LVA, f. 1821, s. 60570, l. 5p

masinkirjas **ülekuulamise protokoll** (*protokol doprosa*). Kokkuvõttes vastab see üldkehtivale riikliku julgeoleku organite ülekuulamisprotokolli vormile, ainult selle erinevusega, et käsikirjalises variandis ei ole fikseeritud aeg, millal ülekuulamine on alanud ja millal lõppenud.⁴⁸ Protokollis on kajastatud filtreeritava isiku andmed – perekonnanimi, nimi, isanimi, sünniaasta, elukoht: maakond, vald, talu nimetus, ka sotsiaalne päritolu, perekonnaseis, karistus (isiku suuliste ütluste põhjal). Peale selle on niisuguses protokollis näidatud isiku tegevus Saksa okupatsiooni ajal ja enne seda; alalisest elukohast väljasõitmise asjaolud; sõjaväelastel – mis asjaoludel sattus sõjavangi, piiramisse, Saksa sõjaväkke,⁴⁹ ning ka see, millega isik välismaal tegeles.

Seda laadi protokollides võtab tekst enda alla üle ühe-kahe lehekülje.

Teised protokollid. Filtratsioonitoimikus võib leiduda rohkem küsitlusprotokolle, kui filtreeritavate isikute kohta oli kompromiteerivat materjali või kui need olid ainult allutatud täiendavale kontrollile (operatiivtötlusele). Need ei ole ainult filtreeritava isiku küsitlusprotokollid, vaid ka tunnistajate, sugulaste, teiste isikute küsitlusprotokollid.⁵⁰ Seda laadi protokollid on mahukamad ja sisaldavad teateid asjaolude, motiivide kohta, miks isik on läinud üle vaenlase poolele, isiku koostöö kohta Saksa okupantidega jne.

Kindlakstegemise protokoll (*protokol opoznaniya*) on tegelikult küsitlusprotokolli eriliik. See kirjutati eri vormis blanketil 22 punktiga – süüdimõistetud isiku ülekuulamisega – ja tavaliselt saadeti isiku karistuse kandmise kohta. Seda laadi dokument, arvestamata fotoga blanketti, sisaldab ka kindlakstegemise tulemused.

Autobiograafia (*avtobiografija*), mille filtreeritav isik kirjutas kontroll-filterpunktis või ka mille julgeolekuorganid said täiendava kontrolli tulemusel isiku alalises elukohas juba pärast tagasipöördumist.⁵¹ Selles on ülekaalus väga napp faktide esitus, kuid siiski on üksikutes dokumentides huvitavaid detaile filtreeritava isiku tegevusest Saksa okupatsiooni ajal, viibimisest sunnitöö- või kontsentratsioonilaagris Saksamaal, teenimisest Saksa sõjaväes jm. teateid.⁵² Autobiograafiad on tavaliselt ühe-kahe lehekülje pikkused.

Võimuorganite ametlikus nimekirjas hõlmavad filtratsioonitoimikud märkimisväärse koha. Ülekaalus on siin filtreeritavate isikute kontroll – riikliku julgeoleku organite, kohalike siseasjade organite ning NSVL SM 1. eriosakonna kirjavahetus eesmärgil teada saada kompromiteeriva materjali olemasolust konkreetse filtreeritava isiku ja tema sugu-

⁴⁸ Samas, n.1, s. 66338, l. 12; samas, n. 2, s. 37160, l. 3.

⁴⁹ Samas, s. 6695, l. 3.

⁵⁰ Samas, n. 1, s. 4920, l. 4–5; samas, s. 60570, l. 6–10.

⁵¹ Samas, s. 7736, l. 6; samas, s. 60570, l. 11.

⁵² Näiteks, Alise Niklase oli Lāti Vabariigi ajal Baltimaade rekordinaine sprindidistantsidel. Spordiseltis Spartak koosseisus võttis osa spordivõistlustest välismaal, kus saavutas häid tulemusi. 27. septembril 1942 saadeti Ravensbrücki kontsentratsioonilaagrisse, vabanenuna pöördus tagasi Lātimaale.

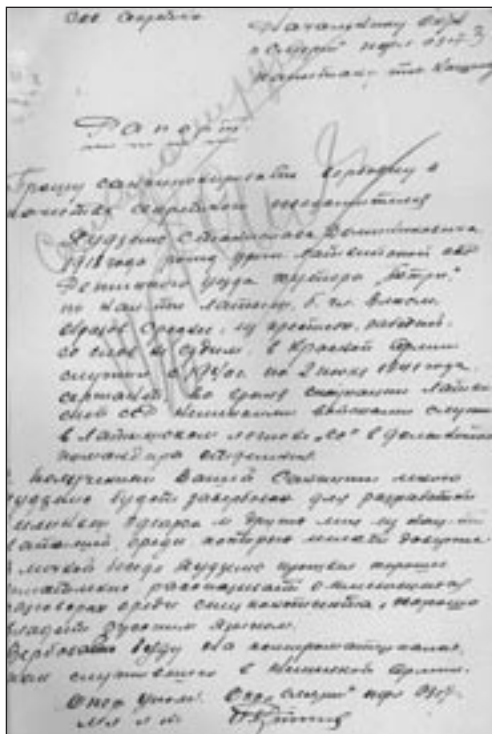

laste kohta, isiku kontroll vaenlase agentuuri kirjavahetuse otsimise põhjal,⁵³ kirjavahetus filtratsioonitoimikute, arvestuskaartide, teadete saatmise kohta, ning ka andmete täpsustamine filtreeritava isiku kohta. Kirjavahetus on peetud märkega „Täiesti salajane”, erijuhudel eriblankettidel. Ametlikule kirjavahetusele on lisatud mitmesugused järelepärimised – NSVL Kaitseministeeriumi arhiivile isiku teenistuse kohta Punaarmees ning vastused neile, järelepärimised aadressbüroodele, kohalikele administratiivorganitele (linna-, maakonna-, vallanoukogudele jne).⁵⁴ filtreeritava isiku ja tema sugulaste tegevuse kontrollist Saksa okupatsiooni ajal ja enne seda.

Operatiivtööluse (*operativnaja razrabotka*) dokumendid (operatiivtöötaja teated kõrgemale juhtkonnale konkreetse isiku värbamise katsete kohta (vt. illustratsiooni),⁵⁵ agentuurettekanded, isiku allkiri, et on nõus tegema koostööd riikliku julgeoleku organitega).⁵⁶ Tuleb märkida, et vastavalt RJK arhiivi tööinstruktsioonile ei pea seda laadi dokumendid toimikus olema, aga on siiski erandeid ning üksikuis toimikus on nad säilinud.

Kokkuvõte (*zakljutšeniye*)⁵⁷ on filtratsioonikontrolli lõppdokument, mille kirjutasid vastutavad siseasjade või riikliku julgeoleku organite töötajad. Seal on fikseeritud ainult saadud tulemused: kompromiteeriva materjali olemasolu või puudumine, välismaal viibimise iseloom (sunniviisil või vabatahtlikult) ja uurimise läbi viinud organi otsus (vabastada ja saata alalise elukohta,⁵⁸ pidada vangis ja alustada kriminaaljälitust, saata ajutiselt eriasumisele).⁵⁹

Kui isik vabastati eriasumiselt, siis võeti selle kohta vastu **otsus** (*postanovlenije*), kus

Operatiivtööluse dokument. LVA, f. 1821, s. 60570, l. 3

on öeldud, et nii- ja niisugune isik on vabastatud eriasumiselt ja saadetakse alalise elukohta Lätimaal.⁶⁰

Filtratsioonitoimikutes olevate dokumentide kihistuses äratavad erilist huvi filtreeritute **isiklikud dokumendid** (*lišnõje dokumentõ*), mis avavad kontrollimis-filtreerimisprotsessi ning on liidetud filtratsioonitoimikutele lisadena eri ümbrikutes: Läti Vabariigi passid,⁶¹ mitmesugust liiki tunnistused,⁶² sealhulgas isikutunnistused – *Personenausweis*,⁶³ *Ostgastarbeiterkarte* – ida võõrtöölise töökaart,⁶⁴ Saksa väeüksustes teeninutel – sõdur

⁵³ Läti Riigiarhiiv, f. 1821, n. 2, s. 37160, l. 5–6; samas, s. 2744, l. 2.

⁵⁴ Samas, n. 1, s. 4920, l. 3; samas, s. 46296, l. 9.

⁵⁵ Samas, s. 60570, l. 3.

⁵⁶ Samas, l. 13, 15, 17, 19.

⁵⁷ Samas, n. 2, s. 37169, l. 7.

⁵⁸ Samas, n. 1, s. 12039, l. 6.

⁵⁹ Samas, s. 46296, l. 4-5.

⁶⁰ Samas, l. 6.

⁶¹ Samas, s. 11950, l. 5–12.

⁶² Samas, s. 11913, l. 8–17.

⁶³ Samas, s. 11145, l. 6; n. 2, s. 11181, l. 10.

⁶⁴ Samas, n. 1, s. 11193, l. 6.

palgaraamatud (ühtlasi isikutunnistused) – *Soldbuch, sogleich Personenausweis*,⁶⁵ identifikatsiooniskaardid – *Registration Identify Card*, märkmikud, fotod, kirjad jm. laadi isikudokumentid. Nendes dokumentides on peale isikuandmete fikseeritud töö- või teenistukoht, elukoha aadress Poolas, Saksamaal, Austrias, Tšehhoslovakkias jt. riikides. Harvemini on näidatud töötasu suurus; Saksa sõjaväes teeninuil – sõjaväeüksuse number, märkused haavataamaste ja autasude kohta jne. Saksamaal sunnitööl olnutel on harva kirju. Need on siiski huvitavad, sest sisaldavad teateid elu- ja töötingimuste kohta Saksamaal, filtratsioonilaagris viibimisest.⁶⁶ Ometi on epistolaarse iseloomuga allikaid neis toimikuis väga vähe.

1990. aastate alguse dokumendid. Seoses filtreerimise all olnud isikute sotsiaalse ja juriidilise rehabiliteerimisega 1990. aastate algul ja poliitiliselt represseeritud isiku staatuse taotlemisega sai Läti Riigiarhiiv tuhandeid avaldusi isikutelt, kes olid omal ajal olnud filtreerimisel, palvega anda teateid nende viibimisest NSVL SARK (RJK) kontroll-filterpunktides ja laagrites. Läti Riigiarhiiv andis neile vastuseid. Ka need doku-

mendid on tol ajal kehtinud praktika järgi (kuigi küll arhiivinduse põhimõtete vastaselt) paigutatud neisse toimikuisse. Valdavalt on need avaldused⁶⁷ (kirjutatud vabas vormis), kirjad, autobiograafiad⁶⁸ ja õiendid.⁶⁹ Need dokumendid on filtratsioonitoimikute lõpus. Kodanike oma käega kirjutatud avaldused (kirjad) on väärtuslik tunnetuslik allikas elu- ja ülalpidamistingimuste kohta NSVL RJRK filterlaagrites ja annavad täielikuma pildi ajaloolisest tegelikkusest.⁷⁰

Filtratsioonitoimiku kartoteegi arvestuskaart (*kartotška utšota* ehk *utšotnaja kartotška*)⁷¹ annab põhimisi teateid filtreerimisel olnud isikute kohta. Kaartide vorm sõltub kronoloogiast, erinevused tulenevad ajajärgust (erinevusi on 1940. ja 1950. aastate vormides), siiski on enamikul juhtudel selleks harilikult RJRK arvestuskaardi (*forma utšota nr. 1*) tüüpvorm. Harilikult on neil kaartidel 14 kuni 19 positsiooni: 1) perekonnanimi, 2) nimi, 3) isanimi, 4) sünniaasta, 5) -koht, 6) aadress (enne okupatsiooniaega või sõjaväkke kutsumist), 7) eriala (elukutse), 8) rahvus, 9) teenistus tegevarmees (sõjaväeosa number ja nimetus), 10) märkus sõjavangis olemisest (millal, kus, mis

1. Фамилия БЕРВИНЬ	12. Отдел МГБ—УМГБ
2. Имя ДАУМАНТС	Служебный картон
3. Отчество ПЕРВЕРТОВИЧ	
4. Год рождения 1924 г. Место рождения Латвия, Ровенский уезд, Самб. вол.	Историческая справка составлена по материалам, приведенным в 1945 году из МВЛ СССР, на советских гражданах, зарегистрированных на территории по окончании Отечественной войны 1941—1945 гг.
5. Адрес Ровенский уезд, Самб. вол., д. Мельничье	
6. Адрес Ровенский уезд, Самб. вол., д. Мельничье	Где заключен основан (подлежащий картону)
7. Служба (проф.) Мельничье	
8. Имя Мельничье	Арх. № 28837
9. Служил ли в действующей армии нет	Том № 1
10. Копия в том был получен 6 мая 1947 г. посылка	Название документа Имя
11. За границей проживал с 1944 г. до 1947 г.	27837

Filtratsioonitoimiku kartoteegi arvestuskaart. LVA, f. 1821, s. 27827

⁶⁵ Samas, n. 2, s. 8526, l. 7–20.

⁶⁶ Samas, s. 49308, l. 5–7.

⁶⁷ Samas, n. 1, s. 4920, l. 12; n. 2, s. 2744, l. 17.

⁶⁸ Samas, s. 56809, l. 15.

⁶⁹ Samas, s. 46296, l. 15; s. 5390, l. 12.

⁷⁰ Selle allika olemuse, metodoloogiliste, allikakriitiliste jm. probleemide kohta vt. T. Jegorova. Dostojny postojannogo xranenija. – Otečestvennye Arxivy 1966, nr. 4, lk. 74–77.

⁷¹ Läti Riigiarhiiv, f. 1821, n. 2, s. 2862, arvestuskaart.

asjaoludel), 11) välismaal elamine (mis ajast mis ajani), 12) RJRK, RJM organi, kes koostas kaardi, nimetus, 13) viibimine välismaal, okupatsioonitsoonides (mis ajast mis ajani; kui olnud sõjavangis, siis näidata, millises laagris), 14) millal ja mis paigas läbis filtreerimise (näidata RJRK, RJM organ ja aadressid), 15) kust on väljunud filtreerimiselt, 16) filtreerimise läbi viinud organi (RJRK, RJM) otsus, 17) millal vabastatud, kuhu siirdus (näidata täpsed aadressid), 18) teated viimase elukoha kohta (näidata aadressid), 19) filtratsioonitoimiku arhiivinumbrid (näidata, kus toimikut hoitakse). Järgneb kaardi täitmise kuupäev ja ametiisiku allkiri.⁷² Kaardil on positsioonid või jaotused kirjutatud mõlemale poolele: esiküljel 1–12, tagaküljel 13–19. Kõik jaotused ei ole täidetud. Kaardi esikülje paremal poolel on näidatud: „See kaart on kirjutatud materjalide põhjal, mis on võetud NSVL SARK-st 1949. aastal Nõukogude kodanike kohta, kes on repatrieerunud välismaal Nõukogude-Saksa sõja lõpul.”⁷³ Selle kõrval on nende kaartide paremal poolel märgitud filtratsioonitoimiku registratsiooninumbriid koos märkustega (näidata teated: kus hoitakse kaardi originaali, toimiku number, köite number, RJRK; RJM; RJK organi nimetus, kes registreeris filtratsioonitoimiku). Sellel kaardil on filtratsioonitoimikut mitu korda ümber registreeritud, vanad toimikunumbriid on läbi tõmmatud.⁷⁴ Selliseid mahatõmmatud numbreid on kaks-kolm, mis tunnistab, et filtratsioonitoimiku „tee” ühest filterasutusest teise on olnud väga pikk, toimikud on mitu korda ümber registreeritud.

Niisugune on lühidalt filtratsioonitoimikuis olevate dokumentide koosseis ja dokumentide liigid.

Filtreerimisel kontrollitavate isikute kinnipidamise kestvus kontroll-filterpunktides ja laagrites oli erinev. Enamikul juhtudel annavad riikliku julgeoleku organid repatriantidele, kes pöördusid välismaalt tagasi kui evakueeritud, pagulased, sunnitöö- ja kontsentratsioonitoimikutele.

nilaagrites olnud jt., juba 1945.–1946. aastal otsuse vabastamise, väljasaatmise või kriminaaljälituse alustamise kohta. Üksikjuhtudel (enamasti on need leegionärid) tehakse aga kontrolli kauem, isegi 1946.–1947. aastal. Ülalmainitud asjaolud annavad mõistagi ettekujutuse filtratsioonitoimikute struktuurist ja mahust (paksemad ja õhemad toimikud). Peale selle, toimiku mahu ja dokumentide koosseisu kajastub nendes ka filtreeritavate isikute operatiivne töötlemine, andmete andmine ja kompromiteerivate materjalide kogumine. Viimastes toimikutes on dokumentide maht suurem.

Filtratsioonitoimikute dokumendid on väärtuslik teatmeallikas Läti elanike saatusest nii Saksa kui Nõukogude okupatsiooni ajal. See uurimine ja analüüs loob vaieldamatult hädavajalikud eeldused Läti ajaloo aktuaalsete teemade – esimese Nõukogude okupatsiooni, Saksa okupatsiooni aja, Läti leegioni, vastupanuliikumise, kollaboratsiooni, Nõukogude repressioonide ja Nõukogude repressiivvõime – uurimisele.

Läti keelest tõlkinud
Enn Tarvel

Ainārs Bambals

(1964)

Lõpetanud Läti Riikliku Ülikooli Ajaloo- ja Filosoofiateaduskonna 1989, ajaloomagister 2004. 2007. a. astus doktoriõppesse. Praegu töötab doktoriväitekirja „Läti NSV repressiivasutuste dokumendid Läti ajaloo allikana” kallal.

Rohkem kui 90 teadusliku ja populaarteadusliku artikli autor, on esinenud enam kui 80 konverentsil ja seminaril, mis käsitlesid kommunistlike repressiivorganite repressioone Läti Armees ohvitseride, sõdurite ja tsiviilelanike kallal Läti ajaloo kohutavatel aastatel.

⁷² Samas, n. 1, s. 60570, arvestuskaart.

⁷³ Samas.

⁷⁴ Samas, s. 58800, arvestuskaart.